

Mağrib Eş‘arîliği’nde Bir Kurucu Metin: Ebû Amr Osman es-Selâlicî’nin el-‘Aķidetü’l-Burhâniyye’si

A Tradition-Founding Text in Maghribi Ash‘arism: Abû ‘Amr ‘Uthmân al-Salâlachî’s al-‘Aķīdat al-Burhāniyya

Hayrunnisa KEKLİK Ulvi Murat KILAVUZ

Arş. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye

Res. Asst., Bursa Uludağ University, Faculty of Theo- Prof., Bursa Uludağ University, Faculty of Theology,
logy, Department of Kalam, Bursa, Türkiye Department of Kalam, Bursa, Türkiye

hayrunnisakeklik@gmail.com umkilavuz@uludag.edu.tr

Orcid: 0000-0001-7414-0880 Orcid: 0000-0002-5095-9522

Atıf/Cite:

Keklik, Hayrunnisa - Kılavuz, Ulvi Murat. “Mağrib Eş‘arîliği’nde Bir Kurucu Metin: Ebû Amr Osman es-Selâlicî’nin el-‘Aķidetü’l-Burhâniyye’si”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Ağustos 2025), 337-361.

<https://doi.org/10.20486/imad.1694650>

Araştırma Makalesi / Research Article

Başvuru Tarihi / Received: 07.05.2025

Kabul Tarihi / Accepted: 26.06.2025

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Öz

Bu makale, Mağrib bölgesinde Eş'arî kelâmının kurumsallaşmasında temel bir dönüm noktası teşkil eden Ebû Amr Osman es-Selâlicî'nin *el-ʿAķidetü'l-burhâniyye* adlı risalesini konu edinmektedir. Çalışma, bu metnin Mağrib bölgesinde resmî ve yaygın inanç hâline gelmesinde oynadığı merkezî rolün tarihî, teolojik ve sosyo-politik açılardan değerlendirilmesi ve Türkiye'de henüz yeterince incelenmemiş olması sebebiyle akademik literatüre özgün bir katkı sunması açısından önem arz etmektedir. Çalışmanın amacı, Türkçe literatür açısından tanınmayan bir eserin, bu eserin müellifinin ve bu eser üzerine oluşmuş bir geleneğin tanıtılmasına katkı sağlamaktır. Bu çerçevede araştırma, özellikle *el-ʿAķidetü'l-burhâniyye*'nin Mağrib, Endülü, Sudan ve Osmanlı coğrafyasında nasıl karşılandığını ve eser etrafında teşekkül eden şerh, ihtisar ve nazım faaliyetlerini kapsamaktadır. Ancak çalışmanın sınırları, doktrinel tartışmalardan ziyade eser etrafında teşekkül eden bu faaliyetler ile eserin bölgede Eş'arî kimliğin ihyâsı üzerindeki etkisini göstermeye odaklanmaktadır. Eserlerin coğrafi dağılımı, müelliflerin meşrebî farklılıkları, hem ana metnin hem de şerhlerin tedris faaliyetlerinde kullanımı ve yayılımına dair yapılan tespitlerle, *el-ʿAķidetü'l-burhâniyye*'nin Mağrib Eş'arîliği'nin bir kurucu metni olarak kabul edilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mağrib, Eş'ariyye, *el-ʿAķidetü'l-burhâniyye*, el-Cüveynî, es-Selâlicî

Abstract

This article focuses on the treatise *al-ʿAķida al-burhâniyya* by Abû ʿAmr ʿUthmân al-Salâlicî, a key figure in the institutionalization of Ash'arî kalâm in the Maghrib region. The study is significant in that it offers an original contribution to academic literature by evaluating, from historical, theological, and socio-political perspectives, the central role this text played in the establishment of Ash'arism as an official and widespread creed in the Maghrib, and due to the fact that it has not yet been sufficiently studied in Turkey. The aim of this research is to contribute to the introduction of a work that is largely unknown in Turkish academic circles, along with its author and the tradition that has developed around it. In this work, the study particularly explores how *al-ʿAķida al-burhâniyya* was received in the Maghrib, al-Andalus, Sudan, and the Ottoman territories, as well as the commentarial, abridgement, and versification activities that formed around the text. However, the scope of the study is limited not to doctrinal debates, but rather to these activities surrounding the text and their role in the revival of Ash'arî identity in the region. Through analyses of the geographical distribution of the works, the doctrinal orientations of the authors, and the use and dissemination of both the main text and its commentaries in educational contexts, the study concludes that *al-ʿAķida al-burhâniyya* should be regarded as a foundational text of Maghribi Ash'arism.

Keywords: Kalâm, Maghrib, Ash'arism, *al-ʿAķidah al-burhâniyyah*, al-Juwaynî, al-Salâlicî

Giriş

Mağrib coğrafyası, hicrî 3./9. asırdan itibaren çok çeşitli itikadî eğilimlerin rekabet alanı olmuş; İbâzî, Şîî ve Selefî temayüllerle birlikte, Ehl-i hadîs'in nüfuzu uzun süre bölgede etkisini sürdürmüştür. Ancak 4./10. yüzyıldan itibaren Eş'arî düşüncenin bu çok sesli yapıda kök salması, Meşrik'ta teşekkül eden kelâmî mirasın tedris, tedvin ve intikal süreçleriyle mümkün olmuştur. Bâkılânî (ö. 403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/1015) ve özellikle İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) eserleri aracılığıyla Mağrib'e

taşınan Eş'arî düşünce¹ hem ilmî hem siyasî dönüşümlerle beslenerek bölgenin hâkim kelâmî yaklaşımı hâline gelmiştir.²

Bu süreçte Cüveynî'nin kelâm alanındaki otoritesi ve onun *Kitâbü'l-İrşâd* adlı eseri, bölge âlimlerinin itikadî meselelerdeki referans kaynağı hâline gelmiş, Muvahhidler döneminde (6./12. asır) bölgedeki karmaşık dinî tartışmaların şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Özellikle İbn Tûmert'in mehdîlik iddiaları³ ve tevil karşıtı Selefî yönelişler⁴ karşısında, saf ve felsefî etkilerden uzak bir akideye duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu noktada Cüveynî'nin *el-İrşâd*'ını temel alan ve bu eserin yorumlarıyla şekillenmiş saf bir Eş'arî öğretiyi benimseyen Ebû Amr Osman es-Selâlicî'nin kaleme aldığı *el-Akîdetü'l-burhâniyye*, dönemin diğer akide metinlerini domine ederek Eş'arî akidesinin resmî akide hâline gelmesine ve halkın kahir ekseriyetinin bu akideyi benimsemesine katkı sağlamıştır. Böylece Eş'arîliğin bölgesel tahkimini sağlayan bir kurucu metin hüviyetine bürünmüştür.⁵ Nitekim Mağrib o zamandan günümüze kadar Eş'arî olarak kalmaya devam etmiştir. Bu makale, işte bu *el-İrşâd* çizgisine sadakatle bağlı, veciz ve sistematik bir kelâm metni olan söz konusu risalenin şekillendiği entelektüel ortamı ve yaygınlık kazandığı pedagojik bağlamı tahlil etmektedir.

¹ İbrâhim et-Tihâmî, *el-Eş'ariyye fi'l-Mağrib* (Riyad: Dâru Kurtuba, 2006), 21-25.

² Mağrib coğrafyasında Mâlikîlik, Eş'arîlik ve Cüneydîlik karışımı kendine özgü bir düşünce dünyası hâkimdir. Bu konuda bkz. Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Ahmed b. Alî b. Âşir el-Endelüsî el-Fâsî, *Metnü İbn 'Âşir el-müsemma bi'l-Mürşidi'l-mu'în 'ale'z-zarûrî min 'ulûmi'd-dîn* (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, ts.), 2.

³ Yasin Ulutaş, *Muhammed İbn Tûmert ve Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2021), 14.

⁴ Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülvâhid b. Ali et-Temîmî el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fi telhîşi aḥbâri'l-Mağrib*, thk. Salahaddin el-Hevvârî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 178-179.

⁵ Muvahhidler döneminde yaşayan Selâlicî'nin bölgede Eş'arîliğin tutunmasındaki rolü önemli olmakla birlikte Mağrib coğrafyasında Eş'arîliğin etkisi Bâkılânî'nin ilk nesil öğrencilerine kadar uzanmaktadır. Bu doğrultuda Ebû İmrân el-Fâsî (ö. 439/1039), Abdülcelîl ed-Dîbâcî (ö. 5./11. yy.), Ebû Bekr el-Murâdî (ö. 489/1096), Ebû'l-Haccâc ed-Darîr (ö. 520/1126) gibi isimlerden hareketle bölgede daha önce de gerek tedris gerekse telif faaliyetleriyle Eş'arîliğin tanındığını göz ardı etmemek gerekmektedir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Selim Harputlu, *Mağrib Eş'arîliği: Teşekkül Süreci* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024), 166-264.

1. el-‘Aķīdetü’l-burhâniyye

1.1. Eserin Müellifi

Eserin müellifi Ebû Amr Osman es-Selâlicî “itikad ilminde Mağrib ehlinin imami”,⁶ “Fas ehlini tecsîmden kurtaran kişi”,⁷ “Faslılar’ın kelâm ilmindeki mercii”⁸ gibi vasıflarla nitelenen bir Eş‘arî âlimdir.

Selâlicî’nin babasının adı⁹ ve künyesi¹⁰ hususunda bazı ihtilaflar olsa da cumhurun tercihinine göre ismi Ebû Amr Osman b. Abdullah es-Selâlicî’dir.¹¹ Selâlicî nisbesi Fas

⁶ Ebû’l-Hasen Ali b. Abdullah b. Ahmed İbn Ebî Zer‘ el-Fâsî, *el-Enîsü’l-muṭrib bi-ravzi’l-kırtâs fî aḥbârî mülûki’l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs* (Rabat: Dâru’l-Mansûr, 1972), 266; Ebû Ya’kûb Yûsuf b. Yahyâ b. İsâ İbnü’z-Zeyyât et-Tâdilî, *et-Teşevvüf ilâ ricâli’t-taşavvuf ve aḥbâru Ebi’l-Abbâs es-Sebtî*, thk. Ahmed et-Tevfik (Rabat: Külliyyetü’l-Âdâb ve’l-Ulûmi’l-İnsâniyye, 1984), 198; Ebû’l-Hasen Ali b. Abdurrahman et-Tancî el-Yefrenî, *el-Mebâhişü’l-‘akliyye fî şerhi me‘âni’l-‘Aķīdeti’l-burhâniyye*, thk. Cemal Allâl el-Bahtî (Rabat - Tıtvân: er-Râbitatü’l-Muhammediyye li’l-Ulemâ - Merkezü Ebi’l-Hasen el-Eş‘arî li’d-Dirâsât ve’l-Buhûsi’l-Akadiyye, 2017), 1/329.

⁷ Ebû’l-Velîd İsmâil b. Yûsuf b. Muhammed el-Kâim-Biemrillah b. Ferec İbnü’l-Ahmer en-Nasrî, *Büyûtâtü Fâs el-kübrâ* (Rabat: Dâru’l-Mansûr, 1972), 45; eş-Şerîf Ebû Abdullah Muhammed b. Ca’fer b. İdrîs el-Kettânî, *Selvetü’l-enfâs ve muḥâdeşetü’l-ekyâs bi-men ukbira mine’l-‘ulemâ’ ve’ş-şulehâ’ bi-Fâs*, thk. Abdullah Kâmil el-Kettânî vd. (Dârülbeyzâ: Dâru’s-Sekâfe, 2004), 2/205.

⁸ Ebû Ca’fer Ahmed b. İbrâhim İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *Şilatü’ş-şıla*, thk. Celal el-Asyûtî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2008), 223.

⁹ İbn Ebî Zer‘ babasının adının Muhammed olduğunu iddia etmektedir; Ebû’l-Hasen Ali b. Abdullah b. Ahmed İbn Ebî Zer‘ el-Fâsî, *ez-Zaḥîretü’ş-şeniyye fî târihi’d-Devleti’l-Merîniyye* (Rabat: Dâru’l-Mansûr, 1977), 46. Simlâlî’ye göre ise babasının adı Abdullah’ın ismi-i tasğiri olan Ubeydullah’tır. Bkz. Abdurrahman b. Süleyman el-Kerrâmî es-Sûsî es-Simlâlî, *Takyîdü’l-beyân li-me‘ânî mesâ’ili’l-Burhân*, thk. el-Cilâlî b. Muhammed Kaddûrî (Kahire: Dâru’l-Kelime, 2022), 117.

¹⁰ Ubbâdî’nin *Şerhu’l-Burhâniyye ve’l-fuşûli’l-îmâniyye* adlı eserinde, Selâlicî’nin künyesi, vav harfi kullanılmaksızın ve ayn harfi fetha ile harekelenmiş şekilde “Amr (عمر)” olarak kaydedilmiştir. Bu yazım biçimi, istinsah sırasında harekenin kaymış olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim harekenin aslında mîm harfine ait olması ihtimali göz önünde bulundurulduğunda, ismin “Umer” şeklinde okunması daha makul bir seçenek hâline gelmektedir. Bu bağlamda, harekenin kayması ihtimali, metinde vav harfinin yazılmamış olmasından daha güçlü bir ihtimal olarak değerlendirilebilir; bkz. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Ubbâdî, *Şerhu’l-Burhâniyye ve’l-fuşûli’l-îmâniyye* (Rabat: Hizânetü Müesseseti Allâl el-Fâsî, 1965), 1a. Her ne kadar bu durum Selâlicî’nin künyesinin Ebû ‘Umer olabileceğini akla getirirse de ayn harfinin fetha ile harekelenmiş olması, künyenin aslında Ebû ‘Amr olduğu ve bu yazım farklılığının bir istinsah hatasından kaynaklandığı ihtimalini daha kuvvetli kılmaktadır.

¹¹ Cemal Allâl el-Bahtî, *‘Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü’l-Eş‘ariyye: Dirâse li-cânib’ mine’l-fikri’l-kelâmî bi’l-Mağrib min hilâlî’l-Burhâniyye ve şurûhihâ* (Rabat: Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 2005), 81; Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 198; Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Abdurrahman el-Mencûr el-Miknâsî el-Fâsî, *Fihrisü Aḥmed el-Mencûr*, thk. Muhammed Haccî (Rabat: Dâru’l-Mağrib, 1976), 458; Kettânî, *Selvetü’l-enfâs*, 2/205.

şehrini¹² Medyûne bölgesindeki Selîlcû beldesinden gelmekte; bu isimlendirmenin de bölgedeki Selîlcû dağlarından kaynaklandığı kaydedilmektedir.¹³

Doğum tarihi net olarak bilinmemekle beraber *Burhâniyye* şârihlerinden Garbî, Selâlicî'nin 521/1127 yılında doğduğunu zikretmektedir.¹⁴ O, Selîlcû'ya en yakın şehir olması ve Uzak Mağrib'in (el-Mağribü'l-aksâ) ilim başkenti olması sebebiyle küçük yaşlarda Fas şehrine gelmiştir. O dönem Fas şehrinde ilim, maişet kaynağı olacak kadar rağbet görmektedir. Selâlicî'nin sair dinî ilimlerden akâid ilmine yönelişinde Cüveynî'nin *el-İrşâd*'ının etkisi olmuştur.¹⁵ Selâlicî'nin ilk hocası kendisinden tasavvuf tahsil ettiği

¹² Fas ülke adı olmakla birlikte, ülke içerisinde bir şehir de aynı isimle isimlendirilmektedir. Bu nedenle çalışmada "Fas şehri" olarak ayırt edilmiştir.

¹³ İbnü'l-Ahmer, *Büyûtâtü Fâs*, 45. Ebû Amr es-Selâlicî'nin nispet edildiği "Selîlcû" hakkında kaynaklarda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. *el-Burhâniyye* şârihlerinden Medyûnî'ye göre Selîlcû, Fes şehrinin güneydoğusunda, Medyûne bölgesine bağlı bir kasabadır. *Büyûtât-ı Fâs* müellifi İbnü'l-Ahmer ise Ebû Amr'ın bu isimle anılmasının sebebini, onun Selîlcû dağında yaşamasına ve sık sık Fes'ten buraya gidip gelmesine bağlamıştır. Buna göre, Ebû Amr'ın kökeni, Medyûne bölgesine bağlı Selîlcû beldesindendir. Bazı kaynaklar, ismindeki cîm harfinin telaffuzundaki farklılık (*mâ yücemcem yukamkam ve yükemkem*; yani cîm harfi ile okunan, kâf ve kâf harfleri ile de okunur ilkesi) nedeniyle onu es-Selâlikî ya da Doğu'daki yazarların tabiriyle es-Selâlîki veya es-Selânikî şeklinde zikretmişlerdir. Ancak es-Selânikî şeklindeki okunuşun, bir yanlış okuma veya tashiftten kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, İbnü'l-Kâdî *Cezvetü'l-İktibâs*'ta farklı bir görüş ileri sürmüş ve Ebû Amr'ın Selîlcû'ya nisbetinin burada sahip olduğu mülklerden kaynaklandığını, bu bölgeye sadece zaman zaman ziyarete gittiğini iddia etmiştir. Fakat yapılan karşılaştırmalar, İbnü'l-Kâdî'nin bu yorumunun, *Büyûtât-ı Fâs*'taki ifadeyi hatalı yorumlamasından kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Zira Garbî ve İbnü'l-Ahmer, Ebû Amr'ın Selîlcû'ya nispetini açıkça doğduğu ve kökeninin bulunduğu yer olarak ifade etmişlerdir. Ayrıca, İbnü'z-Zübeyr gibi başka müellifler de onu Medyûne'ye bağlı Benî Mısrâte kabilesinden sayarak –hatta bir nisbesinin de Mısrâtî olduğunu söyleyerek– bu görüşü desteklemişlerdir. Sonuç olarak, Ebû Amr es-Selâlicî'nin Selîlcû'ya dayanan bölgesel ve kabilevî kökeni nedeniyle olan nisbesinin Selâlicî olduğu görüşü daha doğru ve kaynaklarla tutarlı görünmektedir; Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 83. Selâlicî'nin nisbesindeki bir diğer ihtilaf da cim harfinden önce gelen lâm harfinin hareketi hususudur. Her ne kadar modern kaynaklarda "Selâlîcî" şeklinde dammeli yahut "Selâlci" şeklinde sakin okuyuşlar tespit edilmişse de bu konuda gerek el yazmalarında açık bir şekilde kesre ile hareketlenmesi gerekse Hebtî'ye ait olduğu sanılan *el-Burhâniyye* nazmındaki secînin (سبيل شيخنا البهي) kesre hareketi gerektirmesi, nisbesinin Selâlicî olduğunu göstermektedir; Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hebtî, *Nazmü'l-Akâidetü'l-burhâniyye. el-Akâidetü'l-burhâniyye li-Uşmân es-Selâlicî el-Fâsî (t. 574 h.) ve nazmühâ li-'Abdillâh el-Hebtî el-Gumârî et-Ṭancî (t. 963 h.)*, thk. Cemal Allâl el-Bahtî (Rabat - Titvan: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ - Merkezü Ebi'l-Hasen el-Eş'arî li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Akadiyye, 2020), 167.

¹⁴ Selâlicî'nin doğum yılı hakkında farklı görüşler için bkz. Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 43.

¹⁵ *et-Teşevvüf ilâ ricâlî't-taşavvuf*'ta Selâlicî'nin öğrencisi İbn Mü'min'den nakledilen bir rivayete göre Selâlicî şunu söylemiştir: Bir gün el-Mescidü'l-Câmi'de (Kurtuba Camii'nde) uyudum. Rüyamda iki kişi yanıma geldi. Bunlardan biri elini göğsüme koydu ve göğsüm açıldı. Diğeri ise göğsümün içine tuz dökmeye başladı. Bu tuz göğsümün içindeki yarığı tamamen kapatana kadar devam etti. Sonunda göğsüm

Seyyid Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil İbn Hırzihim'dir (ö. 559/1163).¹⁶ İkinci hocası da Ebû Abdullah İbnü'r-Rummâme'dir.¹⁷ Selâlicî ilim tahsilini ilerletmek ve Eş'arî kelâmını menbaından almak için Meşrik seyahatine niyet etmiş fakat Bicâye şehrine vardığında şehrin valisi Meşrik'a gidecek olan herkesi hapsedmiştir. Selâlicî bir arkadaşıyla birlikte hapisten kaçmış ve Fas şehrine geri dönmüştür. Döndüğünde hapisteyken birlikte olduğu Meşrik'a yolculuk yapan herkesi valinin öldürdüğü haberini almıştır.¹⁸

Selâlicî Fas şehrine geri döndüğünde dil konusundaki yetkinliği ile şöhret bulmuştur. Bazı Muvahhid askerleri çocuklarına Arapça dil dersleri vermek üzere kendisini Merakeş'e davet etmişlerdir.¹⁹ Selâlicî Merakeş'te ikamet ederken İbnü'l-İşbilî olarak tanınan kelâm âlimlerinden Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Lahmî ile karşılaşmıştır. İbnü'l-İşbilî, *el-İrşâd* hususunda tecrübe ve basiret sahibi olduğunu dile getirince Selâlicî kısa bir süre ondan ilim tahsil etmiştir. Bu süre zarfında *el-İrşâd* hususunda uzmanlaşmış ve "Akâid ilminde Mağrib halkının imamı" olarak lakaplandırılmıştır.²⁰ Daha sonra Selâlicî Muvahhidler hükümeti için problem teşkil etmeye başlamış²¹ bunun üzerine memleketi olan Fas şehrine geri dönmüştür. Selâlicî'nin öğrencilerinden İbn Mü'min'in (ö. 598/1201) anlatımına göre Selâlicî Fas'a döndükten sonra kendisini okumaya vermiş, kendisini çevreye karşı kapatarak korumaya almış, ilim tahsiline adanmıştır. Bu durum hem kendisine hem de Müslümanlar'a faydalı olmuş Selâlicî'nin elinden mâhir âlimler yetişmiştir.²²

Selâlicî'nin ders aldığı hocalardan önde gelenlerini İbn Hırzihim (ö. 559/1163),²³ İbnü'l-İşbilî (ö. 567/1171),²⁴ Ebû Abdullah et-Tâdilî (ö. 6./12. yy.),²⁵ İbnü'r-Rummâme (ö. 517/1123),²⁶ Ebû Mûsâ İbnü'l-Melcûm (ö. 543/1148),²⁷ Ebû Muhammed b. Îsâ (ö.

tamamen iyileşti. Uyandığımda göğsümde acı hissediyordum. Bunun üzerine, camide görev yapan hatip Mehdî'ye (Ebû Muhammed Mehdî) giderek rüyamı anlattım. Bana "Şu an hangi ilimle meşgul oluyorsun?" diye sordu. Ben de kendisine: "İtikat ilminden *el-İrşâd* kitabını okuyorum" dedim. Bunun üzerine Mehdî bana şöyle dedi: "O kitaba bağlı kal! Çünkü o ilim sana açılacaktır." Gerçekten de bu durum gerçekleşmiş, Selâlicî, *el-İrşâd* ekseninde tedris faaliyetlerini sürdürmüştür; Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 199.

¹⁶ Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 198-199.

¹⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Kâdî el-Miknâsî, *Cezvetü'l-İktibâs fî zikri men halle mine'l-a'lâm medînete Fâs* (Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1973), 2/458.

¹⁸ Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 199.

¹⁹ Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 199.

²⁰ Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 198.

²¹ Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 146.

²² Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 93.

²³ Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 168; Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 3/90; İbnü'l-Ahmer, *Büyûtâtü Fâs*, 66.

²⁴ Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 124.

²⁵ Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 124; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibâs*, 2/421.

²⁶ Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 2/134-135.

²⁷ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibâs*, 2/500-501.

540/1145),²⁸ Ebû Mervân İbn Meserre (ö. 552/1157),²⁹ Ebü'l-Hasen İbn Huleyfe (ö. 560/1164), Ebû Abdullah İbn Cebel (ö. 6./12. yy.) olarak zikretmek mümkündür.³⁰

Fas şehrinde ve Kuzey Afrika'da Selâlicî'den sonra onun öğrencileri de toplumun fikir ve inanç dünyasının zenginleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Selâlicî'nin Karaviyyîn Medresesi'nde ders verdiği pek çok öğrencileri bulunmaktadır. Bunlardan en bilinenleri Ebü'l-Hasen İbn Mü'min,³¹ Ebû Abdullah el-Kettânî (ö. 595/1198),³² Ebû Muhammed es-Sekûnî (ö. 580/1184),³³ Ebü'l-Haccâc İbn Nemevî (ö. 614/1217),³⁴ Süleyman es-Sattî (ö. 607/1210),³⁵ Hayrûne (ö. 594/1197),³⁶ Ebü'l-Kâsım el-Ensârî (ö. 6-7./12-13. yüzyıl),³⁷ Ebü'r-Rebî' eş-Şurtî (ö. 6-7./12-13. yüzyıl),³⁸ Ali b. Hıyâr el-Fâsî (ö. 605/1208)³⁹ olarak zikredilmektedir.

Selâlicî'nin vefat tarihi hakkında muhtelif rivayetler bulunmaktadır.⁴⁰ Bu rivayetlerden İbn Mü'min'in vefat tarihini 574/1178 olarak aktardığı rivayeti esas almak onun Selâlicî'nin talebesi olması hasebiyle daha isabetli görünmektedir.

1.2. Eserin İsmi ve Aidiyeti

İslâmî akideleri ortaya koyarken burhân yöntemini benimseyen Ebû Amr Osman es-Selâlicî'nin eserini de *Burhâniyye* şeklinde isimlendirmesi, "burhân" kavramının delâlet ettiği kesin deliller doğrultusunda akideyi ortaya koyma çabası içerisinde olması ile izah edilmiştir.⁴¹

²⁸ İbn Ebî Zer', *el-Enisü'l-mu'trib*, 71; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/57; Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 199.

²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr İbnü'l-Ebbâr el-Belensî el-Kudâî, *el-Mu'cem fî aşhâbi'l-Kâdî eş-Şadeff Ebi'Alî Hüseyin b. Muhammed 594 h. /1120 m.*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Kahire - Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî - Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1989), 257-258; Abdülhay b. Abdülkebîr el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-ışbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyehât ve'l-müselselat*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. basım, 1982-1986), 2/580.

³⁰ Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 134.

³¹ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/482; Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 161.

³² Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 3/211; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/220; Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 200.

³³ Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 161; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/389.

³⁴ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/550.

³⁵ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/515; İbn Ebî Zer', *ez-Zahîretü's-seniyye*, 46; Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 166.

³⁶ Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 2/205; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmusü terâcim li-esheri'r-ricâl ve'n-nisâ'* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 4/209; Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 171.

³⁷ Abdullâh Kennûn, *Zikrayâtü meşâhîri ricâli'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, ts.), 262; Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 172.

³⁸ Kennûn, *Zikrayâtü meşâhîri ricâli'l-Mağrib*, 262; Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 172.

³⁹ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/483; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik el-Ensârî el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Sıla*, thk. Muhammed İbn Şerîfe (Rabat: Matbûâtü Akademiyeti'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1984), 8/164-165; İbn Ebî Zer', *ez-Zahîretü's-seniyye*, 44.

⁴⁰ Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 198; İbnü'l-Ahmer, *Büyûtâtü Fâs*, 45; Kennûn, *Zikrayâtü meşâhîri ricâli'l-Mağrib*, 274.

⁴¹ Yefrenî, *el-Mebâhişü'l-aqliyye*, 1/331-332.

Kısaca *el-‘Aķidetü’l-burhâniyye*, *el-Burhâniyye*,⁴² *es-Selâliciyye*,⁴³ *el-Aķidetü’s-Selâliciyye*⁴⁴ ya da *‘Aķidetü’s-Selâlicî* olarak da anılan eserin Takıyyüddin el-Mukterah’a (ö. 612/1215) nispet edilen şerhinin yazma nüshasında verilen isim *el-‘Aķidetü’l-burhâniyye ve’l-fuṣûlü’l-îmâniyye*’dir. Bir diğer yazma nüshada ise isim *el-‘Aķidetü’l-burhâniyye fî ‘ilmi’l-ulûhiyye* şeklinde geçmektedir.⁴⁵ Eserin tam adını *el-Ḳaṣidetü’l-burhâniyye ‘alâ kavâ’idi ‘aķâ’idi’l-Eṣ‘ariyye* olarak kaydeden Kâtib Çelebi’nin bunun yanında verdiği *Ḳuvvetü’l-İrṣâd* ismi, bazı yazma nüshalara dayanmaktadır.⁴⁶ Muhtemelen ona istinad eden bazı çağdaş kaynaklarda da *el-‘Aķidetü’l-burhâniyye* yanında *Ḳuvvetü’l-İrṣâd* ismi verilmektedir.⁴⁷

Eserin yazım hikâyesinin bizzat müellifin talebesi İbn Mü’min tarafından aktarılması ve yazma nüshalarda müellife nispet edilmesinin yanı sıra şârihlerin de istisnasız biçimde müellif olarak Selâlicî’yi bahis konusu etmeleri ve tabakat ve tarih eserlerinde bu nispetin yine tekrarlanması, eserin aidiyeti konusunda bir şüpheyne mahal bırakmamaktadır.

1.3. Telif Sebebi ve Tarihi

Talebesi Ebü’l-Hasen Ali b. Atîk İbn Mü’min’in aktarımına göre Selâlicî’nin ikamet ettiği Fas şehrinde ona talebelik yapan Hayrûne isminde zâhid bir hanım, ondan akaide dair ihtiyaç duyacağı, akidesini sapma ve hatadan koruyacak hususları yazıp vermesi talebinde bulunmuştur. Selâlicî’nin bir levhaya yazdığı kısmı ezberlediğinde bu silinerek takip eden kısım yazılmış ve bu şekilde akide metni تماما ermiştir. Bu metin sonradan Hayrûne üzerinden yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bunun üzerine İbn Mü’min bu metni fasıllar hâlinde düzenleme ve bir tür mukaddime yazma fikrini hocasına açmış,

⁴² İbnü’l-Kâdî, *Cezvetü’l-ıktibâs*, 2/458; Kettânî, *Selvetü’l-enfâs*, 2/205; Abbâs b. Muhammed b. Muhammed el-Kâdî et-Teâricî es-Simlâlî, *el-İlâm bi-men halle Merrâküṣ ve Ağmât mine’l-a’lâm*, thk. Abdülvehhâb İbn Mansûr (Rabat: el-Matbaatü’l-Melikiyye, 1993), 9/6.

⁴³ Ebü’l-Abbâs Ahmed Bâbâ b. Ahmed es-Sanhâcî el-Mesûfî et-Tinbüktî, *Neylû’l-ibtihâc bi-taṭrîzi’d-dîbâc*, thk. Abdülhamîd Abdullah el-Herrâme (Trablus: Dâru’l-Kâtib, 2000), 607; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh el-Mânûzî es-Sûsî el-Cezûlî el-Hudaykî, *Ṭabaķâtü’l-Hudaykî*, thk. Ahmed Bûmezkû (Dârülbeyzâ: Matbaatü’n-Necâhi’l-Cedîde, 2006), 2/367.

⁴⁴ Muhammed el-Âbid el-Fâsî, *Fehresü maḥṭûṭâti Hizâneti’l-Ḳaraviyyîn* (Dârülbeyzâ - Rabat: Dâru’l-Kitâb - İfrîkiyâ eş-Şark, 1979), 2/305; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü’l-İslâmiyyîn* (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1973), 1/692.

⁴⁵ Ebû Amr Osman b. Abdullah b. Aslûc es-Selâlicî, *el-‘Aķidetü’l-burhâniyye fî ‘ilmi’l-ulûhiyye* (Rabat: el-Mektebetü’l-Vataniyye li’l-Memleketi’l-Mağribiyye, el-Hizânetü’l-Âmme, 2787), 41.

⁴⁶ Hacı Halîfe Mustafa b. Abdillâh Kâtib Çelebi, *Keṣfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, thk. M. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1941), 2/1361.

⁴⁷ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu‘cemü’l-mü’ellifîn* (Beyrut: Mektebetü’l-Müsennâ - Dâru İhyâ’i’l-Türâsi’l-Arabî, ts.), 6/259; Abdürrezzak Besrûr, “İbn Bezîze, Ebû Fâris ‘Abdü’l-‘azîz b. İbrâhîm”, *Mevsû‘atü a’lâmi’l-‘ulemâ’ ve’l-üdebâ’i’l-Arab ve’l-Müslimîn* (Tunus - Beyrut: el-Munazzamatü’l-Arabiyye li’t-Terbiye ve’s-Sekâfe ve’l-Ulûm - Dâru’l-Cîl, 2012 - 2005), 3/416.

ancak o, şöhret ve riya endişesiyle bu teklifi kesin bir biçimde reddetmiş; amacının bir eser telif etmek olmadığını, sadece Hayrûne'nin talebini karşılamak amacıyla bunu yazdığını, eğer söylenen düzenlemeler yapılırsa yazılış amacının dışına çıkılacağını belirterek buna karşı çıkmıştır.⁴⁸

İbn Mü'min'le arasında geçen muhavareden anlaşıldığı kadarıyla Selâlicî'nin 'Akîde'yi kaleme almasındaki amaç bir telif ortaya koymak ve kendi ifadesiyle insanlar nezdinde şöhret ve itibar kazanmak değil, Fas'taki ikameti esnasında yoğunlaştığı öğretim ve ıslah çabası doğrultusunda talebelerinin Eş'arî akideyi öğrenip benimsemelerine yardımcı olmaktır. Selâlicî'nin kaynaklarda sıklıkla vurgulanan zâhid ve sûfî şahsiyeti de bu hususu teyit etmektedir.

Burhâniyye'nin yazımında, Hayrûne'nin talebini de belirleyen dinî, fikrî ve toplumsal şartların rolü olduğu anlaşılmaktadır. Selâlicî'nin hayatının ilk dönemini yaşadığı Murâbitlar döneminde Mâlikî fıkına yoğunlaşma ve fukahânın hayatın tüm veçhelerindeki baskın rolü ile aklî ilimler ve özelde kelâma karşı dışlayıcı ve zemmedici, kelâmla ilgilenenlerin tekfirine kadar varan bir tavır söz konusudur.⁴⁹ Ardından gelen Muvahhidler döneminde, önceki dönemin Selef çizgisindeki dinî yönelişi eleştirilerek kelâma yönelik bir ilgi başlamış, Muvahhidler idaresi, Eş'arî akidesinin öğrenilmesini her kesimden insana zorunlu tutmuştur. Muvahhidler Devleti'nin temellerini atan, Eş'arî kelâmı tedris eden ve bu düşünceyi yaymaya çalışan İbn Tûmert'in (ö. 524/1130) *el-Mürşide*'si bizzat kendisi tarafından okutulduğu gibi takipçisi olan devletin kurucusu Abdülmü'min el-Kûmî tarafından da tüm tebaanın okuması yönünde bir ferman çıkarılarak devlet otoritesiyle yaygınlaştırılmıştır. Mâmafih bir yandan kelâma ilginin akidede bir sapmaya dönüşeceği algısı toplumda hâlâ sürmekte iken bir yandan da İbn Tûmert'in mehdîlik ve mâsumiyet gibi iddiaları Abdülmü'min tarafından da kabul edilmiştir. Cüveynî'nin *el-İrşâd*'ının sadık bir takipçisi olan Selâlicî ise Eş'arî düşüncenin aslına uygun biçimde bu iddiaları benimsememiştir. Dolayısıyla Selâlicî'nin *el-Burhâniyye*'yi telifi, hem kendisi ve muhatapları açısından kelâma ve aklî istidlale meşruiyet kazandırma ve toplumdaki kaygının izalesine hem de İbn Tûmert akidesinin beraberinde getirdiği problemleri⁵⁰ aşarak orijinal Eş'arî akaidini yeniden ihya, muhafaza ve muhataplarını "itikatta sapmadan koruma"ya yönelik bir çaba olarak görünmektedir.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman en-Nâlî el-İmrânî el-Garbî, *Şerhu'l-Burhâniyye li'ş-Şerîf el-İmrânî el-Garbî min takyîdi Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abdirrahmân el-Medyûnî*, thk. İkrâm Bul'îş (Rabat - Tıtvân: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ - Merkezü Ebi'l-Hasen el-Eş'arî li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Akadiyye, 2022), 1/285-286.

⁴⁹ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 131.

⁵⁰ İbn Tûmert'in itikadî meselelerdeki görüşlerinin Eş'arîlik merkezli olmakla birlikte, onun yanı sıra Mu'tezile, Şîî-İmâmîyye ve Hâricîlik mezheplerinden eklektik bir seçki ya da birleşim manzarası sergilediği görülmektedir. Bu durum, hem mezhep içi tutarlılıktan hem de coğrafyanın uzun yıllar âşına olduğu Eş'arî akaidinden uzaklaşmaya neden olmaktadır. İbn Tûmert'in seçici mezhebî kimliği ve farklı

Selâlicî'nin 554/1157 senesinde Merakeş'ten Fas'a geçtiği ve burada tedrise devam ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla *el-Burhâniyye*'nin bu tarihten sonraki bir dönemde telif edildiğini söylemek mümkündür.

1.4. Eserin Mahiyeti ve Muhtevası

Selâlicî'nin *el-‘Akîdetü'l-burhâniyye*'si, birisi Hayrûne gibi onun doğrudan talebeleri ve onlardan tevarüs edenler şeklinde bir çoğunluk kanalıyla, diğeri ise Ebü's-Senâ (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Ebü'r-Rebî İbn Nâhız eliyle olmak üzere iki rivayet yoluyla sonraki döneme intikal etmiştir. Şerhlerin İbnü'l-Kettânî, İbn Bezîze (ö. 673/1274) ve İbnü'z-Zık (ö. 7./13. yy.) gibi bir kısmı ilk rivayete dayanırken, Haffâf (ö. 7./13. yüzyılın ikinci yarısı) ve Yefrenî'nin (ö. 734/1333) örnek teşkil ettiği çoğunluğunda ikinci rivayetin esas alındığı görülmektedir.⁵¹ İkinci rivayet, Selâlicî'nin itiraz ettiği mukaddime ve fasıllar şeklinde tertibi ve hamdeleyi ihtiva etmesiyle diğerinden ayrılmaktadır.⁵²

Besmele, hamdele ve salvele ile bir girişle başlayan eserin muhtevası beş ana başlık hâlinde tasvir edilebilir. Selâlicî, tabîiyyât konularını ele alan ilk kısımda âlemi Allah dışında kalan tüm varlıklar olarak tanımladıktan sonra, âlemin cevherler ve arazlar şeklinde ikili taksimini ortaya koymakta ve buna dair delilini zikretmektedir. İlâhiyyât bahislerine Allah'ın varlığı, kadîm ve kâim bizzât oluşunun ispatı ile giriş yapmakta, ardından ilâhî sıfatların ispatı, kısımları, rü'yetullahın imkânı, insan fiillerinin yaratılması ve adl-i ilâhî meseleleri gelmektedir. Nübüvvât bağlamında Allah'ın peygamber gönderip onları mucizelerle teyidinin imkânı, mucizenin mahiyeti ve şartları, peygamberlerin ismeti, Hz. Peygamber'in mucizeleri konularını ele alır. Devamında haşr ve neşr, kabir azabı, sual, sırat, mizan, şefaât gibi diğer sem'îyyât meselelerine yer verir. İcmâlî ve tafsilî olarak ahirete ilişkin haberlere imanın zorunlu olduğu hükmüyle bahsi bitirir. Teklife ilişkin hükümler olarak nitelenebilecek kısımda, hükümlerin Kitap, Sünnet ve icmâ şeklinde üç kaynağı olduğunu ifade ettikten sonra imanın özünde tasdik olduğunu belirtir. Günah işlendiğinde tevbenin zorunlu olduğunu ve derhal yapılması gerektiğini belirterek bunun şartlarından bahseder. Bu bahis, Selâlicî'nin sûfi kimliğinin eserinde en belirgin biçimde tebarüz ettiği bir kısım olarak ortaya çıkmaktadır. Zira Selâlicî, tevbenin günahın işlenmesinin hemen ardından yapılması gerektiği görüşünü Mu'tezilî yaklaşımda olduğu gibi kebîreden tevbe etmeden ölen kimsenin ebedî cehennemde kalacak olmasına bağlamaz. Onun kaygısı günah işleyerek Allah'ın hukukunu gözetmemiş olmaya dayanmaktadır. Nitekim bilâhare büyük günah işleyip tevbe etmeden ölen

hatta zıt görüşleri bir araya getirerek kapsayıcı bir söyleme ulaşma çabası hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdullah Ömer Yavuz, "İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (Aralık 2017), 2096-2098.

⁵¹ Yefrenî, *el-Mebâhişü'l-‘akliyye*, 1/184-185; Garbî, *Şerhu'l-Burhâniyye li's-Şerîf el-‘İmrânî el-Ğarbî*, 1/278.

⁵² Yûsuf İhnâne, *Teṭāvvuru'l-mezhebi'l-Eş'arî fi'l-Ğarbi'l-İslâmî* (Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2003), 242; Bahtî, *Uṣmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 125.

mü'minin akıbetinin Allah'a kalmış olduğunu, Allah'ın dilerse affedeceğini veya bir şefaatin şefaatin kabul edeceğini, dilerse bir müddet azap edip daha sonra Cennet'e girdireceğini belirtmektedir. Risalenin son kısmı imâmet meselesine tahsis edilmiştir. Burada imâmetin şartları, ne şekilde tahakkuk edeceği ve hükümleri, nasla tayinin bir şart olmadığı, nas veya ictihad yoluyla sabit olabileceğini dile getirerek, sahabenin en faziletliilerinin hulefâ-i râşidîn olduğu tespitinde bulunur. Selâlicî risalenin sonunda "İşte bu, ehl-i sünnet ve'l-cemâatin, sonraki nesillerin (halef) öncekilerden (selef) aldığı, bilmemenin câiz olmadığı, mücez tarzda ortaya konulmuş akidesidir" demektedir, dua ve Hz. Peygamber'e salât ü selâmla risalesini sonlandırmaktadır.

Eser büyük ölçüde Cüveynî'nin *el-İrşâd*'ı üzerine mebnidir.⁵³ *el-İrşâd*'ın Mağrib Eş'arîliği'nin şekillenmesindeki baskın rolüne paralel biçimde, Selâlicî'nin akaid konusunda ilk tahsil ettiği eserin *el-İrşâd* olması⁵⁴ bunun bir göstergesidir. Ayrıca talebesi İbn Mü'min'in ifadelerinden Selâlicî'nin hayatının büyük kısmını *el-İrşâd*'ı okutmaya vakfettiği de anlaşılmaktadır.⁵⁵ "Küçük hacmine karşın *el-İrşâd*'ın muhtasarıdır"⁵⁶ ifadesi *el-Burhâniyye*'nin hem ana kaynağına hem de konuları ihatalı biçimde ihtiva ettiğine bir işarettir. Örneğin Selâlicî'nin "cevher ve arazlarının hudûsu dolayımıyla âlemin de hâdis oluşunun, onun mümkün oluşuna (cevâz) ve buradan hareketle kendisi için mümkün hâllerden birini tercih eden bir unsura ihtiyaç duyduğuna delâlet ettiği" ifadesi⁵⁷ bizzat, Cüveynî tarafından etkin bir biçimde kullanılan cevâz/tahsis⁵⁸ metodunun bir yansımasıdır.⁵⁹ Yine rü'yetullahın imkânına dair Selâlicî'nin ahvâl görüşüyle bağlantılı olarak getirdiği delilin Cüveynî'nin *el-İrşâd*'da kullandığı ahvâl görüşüyle bağlantılı istidlâl ile paralellik arz ettiği görülmektedir.⁶⁰ Ayrıca Haffâf, İbn Bezîze, Takıyyüddin el-Mukterah, İbnü's-Şemmâ' (ö. 863/1459) gibi şârihlerin aynı zamanda *el-İrşâd* üzerine de şerhler

⁵³ Yefrenî, *el-Mebâhişü'l-'akliyye*, 1/331.

⁵⁴ Garbî, *Şerhu'l-Burhâniyye li's-Şerîf el-İmrânî el-Garbî*, 1/280-281.

⁵⁵ Garbî, *Şerhu'l-Burhâniyye li's-Şerîf el-İmrânî el-Garbî*, 1/285.

⁵⁶ Ebû Abdillâh Muhibbüddin Muhammed b. Ömer İbn Rüşeyd el-Fihri es-Sebtî, *Mil'ül-'aybe bi-mâ cümü'a bi-tûli'l-ğaybe fi'l-vichetî'l-vecîhe ile'l-Haremeyn Mekke ve Taybe*, thk. Muhammed el-Habîb İbnü'l-Hoca (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1982), 2/226.

⁵⁷ Selâlicî, *el-'Akîdetü'l-Burhâniyye fî 'ilmi'l-ulûhiyye* (el-Hizânetü'l-Âmme, 2787), 34.

⁵⁸ Tahsis metodu konusunda Cüveynî'nin Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüşlerinden etkilendiği hakkında bkz. Wilfred Madelung, "Ebu'l-Hüseyn Basrî'nin Tanrı'nın Varlığıyla İlgili Delili", çev. Veysel Kaya, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2010), 339.

⁵⁹ Ulvi Murat Kılavuz, *Kelâmda Kozmolojik Delil* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 170.

⁶⁰ Cüveynî daha sonra ahvâl görüşünden rücû etmişse de *el-Burhâniyye*, *el-İrşâd*'ın muhtasarı olması hasebiyle Cüveynî'nin görüş ve yöntemindeki farklılaşmalar *el-Burhâniyye*'ye yansımıştır. Cüveynî'nin görüşündeki farklılaşmalar için bkz. Ömer Türker, "Eş'arî Kelâmında Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 19 (2008), 14.

yazmış olmaları, hem iki eser arasındaki irtibat hem de eş değer bir ilgiye mazhar olmalarının göstergesidir.

el-‘Aķidetü’l-burhâniyye Mağrib toplumunun yerleşik akidesini veciz bir üslupla ortaya koyması ve küçük hacmine karşın İbn Tûmert’in *el-Mürşide*’sinden farklı olarak Eş‘arî akaidinin bütün ilkesel hükümlerini ihtiva etmesiyle temayüz eder. Bu yönüyle yine *el-Mürşide*’nin aksine devlet eliyle değil halkın teveccühü ile yaygınlık kazanmıştır. Zira esasen Selâlicî’nin imâmetin şartlarından birisi olarak Kureyşli olmayı zikretmesi, bu şartı taşımayan Muvahhidler idaresinin meşruiyetinin sorgulanmasına zemin teşkil edecek bir durumdur.⁶¹

1.5. Yayılımı ve Etkisi

İbn Tûmert’in *el-Mürşide*’si Mağrib bölgesinde Eş‘arîliğin yayılmasında ilk etkenlerden olsa da *el-Burhâniyye*’nin etkisinin onu aştığı görülmektedir. Her yaş ve eğitim seviyesinden, avam ya da ihtisas sahibi herkese hitap edebilecek bir içerik ve üslup ortaya koymasının yanında bid‘at olarak değerlendirilebilecek ya da yerleşik Sünnî/Eş‘arî akide ile çelişik görülebilecek herhangi bir unsur veya telmih barındırmamasının bu hususta belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim imâmete ilişkin Şîa benzeri iddialar ya da özellikle sıfatlar konusunda bazı Mu‘tezilî eğilimler barındıran İbn Tûmert akidesinden bu yönüyle farklılaşmaktadır.

el-Mürşide’nin tespit edilebilen sekiz şerhinin büyük kısmı bâtinî ve keşfî tevil ve açıklamalar içermektedir ve dolayısıyla büyük ölçüde sûfi muhitlerde yayılmıştır.⁶² *el-Burhâniyye* ise çok daha fazla şerhe konu olmuş ve tamamen akide merkezli bir eser olması sebebiyle bunlar çok daha fazla yaygınlık kazanarak Batı Eş‘arîliği’nde merkezî bir konum elde etmiştir. Eser üzerine şerh, ihtisar ve nazma çekme tarzında çalışmaların müellifin asrı olan 6./12. yüzyıldan 11-12./17-18. yüzyıla kadar devam etmesi ve Mısır dışında tüm Kuzey Afrika ile Endülüs ve Sudan’a kadar şârihlerin bulunması bu etki ve yayılımın göstergesidir.

Faslı kiraat, hadis ve fıkıh âlimi İbn Gâzî (ö. 919/1513), “Senûsî ortaya çıkmadan önce okutulup üzerine çalışılan eserin Selâlicî’nin akaidi olduğunu” kaydetmektedir.⁶³ 8./14. yüzyılda Karaviyyîn’de *el-Burhâniyye*’nin okutulduğu özel meclisler tertip edildiği

⁶¹ Bahtî, ‘*Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü’l-Eş‘ariyye*, 199; Ebûş-Şemh Muhammed b. Ali el-Yûlû el-Cezûlî, “Ebû ‘Amr es-Selâlicî el-Fâsî (574 h.) şâhibü’l-‘Aķidetü’l-burhâniyye: Müceddidü’l-mezhebi’l-Eş‘arî bi’l-Garbi’l-İslâmî fi’l-karn 6 h.”, *Mevsû‘atü ‘ilmü’l-keîlâmi’l-vasîf ve’l-mu‘âşır: ‘ilmü’l-keîlâm beyne’l-menhec ve’t-tecdîd* (Vehran - Beyrut: İbnü’n-Nedîm li’n-Neşr ve’t-Tevzî - Dâru’r-Ravâfidi’s-Sekâfiyye, 2017), 1/524-525.

⁶² Abdülmecîd en-Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert Ebû ‘Abdillâh Muḥammed b. ‘Abdillâh el-Mağribî es-Sûsî: Hayâtühü ve ârâ’ühü ve şevratühü’l-fikriyye ve’l-ictimâ’iyye ve eşeruhû bi’l-Mağrib* (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1983), 463.

⁶³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed İbn Gâzî el-Osmânî el-Miknâsî, *Buğyetü’t-tullâb fî şerhi Münyeti’l-hussâb* (Fes: y.y., 1899), 16/7.

gibi, tarihî veriler 9./15. yüzyılda Tilimsan'da da okutulduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁴ Mâlikî fakihî ve hadis âlimi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Mencûr'un (ö. 995/1587), kendisi ve başka âlimlerin icazet aldıkları eserler arasında *el-Burhâniyye*'yi zikretmesi,⁶⁵ 10./16. yüzyılda eserin Fas'ta tedrisin bir parçası olduğunun göstergesidir. Faslı tarihçi Muhammed b. Tayyib el-Kâdirî (ö. 1187/1773) de aynı bilgiyi teyit etmenin yanında halkın yoğun ilgi ve teveccühüne mazhar olması sebebiyle Fas'ta bu akidenin okutulmasına yönelik vakıflar tesis edildiğini aktarmaktadır.⁶⁶ Bu durum, *el-Burhâniyye*'nin okutulup üzerine çalışılmasının sadece ilmî bir faaliyet olarak görülmeyip en azından belli bir kesim nezdinde taabbüdî bir çabaya dönüştüğü anlamına gelmektedir. Yine bu yüzyılda Sudan'ın o zamanki başkenti olan Tinbüktü'de de okutulduğu bilinmektedir.⁶⁷ Bütün bunlara ek olarak, Senûsî'nin (ö. 895/1490) dahi bazı eserlerinde bir otorite ve dayanak olarak *el-Burhâniyye*'ye atıf yaptığını görmek mümkündür. Türkiye ve Mısır'da *el-Burhâniyye*'nin yazma nüshalarının bulunması yanında Hama ve Halep'te yaşayan Şâfiî âlim ve sufi İbnü's-Şemmâ'nın bir şerh yazmış olması ve bu şerhin tespit edilebilen tek yazma nüshasının Türkiye'de bulunması⁶⁸ eserin etkisinin Doğu coğrafyasına kadar uzandığını göstermektedir. Ayrıca İbrahim Hakkı Konyalı kütüphanesinde Meşrik hattı ile istinsah edilen Ukbânî⁶⁹ (ö. 811/1408) ve Haffâf⁷⁰ şerhleri de bu eserin etkisinin Osmanlı'ya kadar uzandığını göstermektedir. Ayıca bunlardan Ukbânî'ye ait şerhin 1025'te Belgrad'da istinsah edilmiş olması bu hususu teyit etmekte ve eserin öngörülenin çok ötesinde, Balkanlar'a kadar uzanan bir yayılım alanı kazandığı anlaşılmaktadır.

1.6. *el-Burhâniyye* Üzerine Şerhler

el-ʿAḳîdetü'l-burhâniyye'nin Batı Eş'arîliği'ndeki etkisinin en önemli göstergesi çok sayıda şerhe konu olmasıdır. Bu anlamda onun, İslâm dünyasının muhtelif

⁶⁴ Ebü'l-Hasen Ali el-Endelüsî el-Kalsâdî, *Rihletü'l-Ḳalṣâdî*, thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân (Tunus: eş-Şeriketü't-Tûnisîyye li't-Tevzî, 1978), 102.

⁶⁵ Mencûr, *Fihrisü Ahmed el-Mencûr*, 37,42.

⁶⁶ Muhammed b. Tayyib b. Abdüsselâm b. Tayyib el-Kâdirî, *el-İklîl ve't-tâc fî tezyîli Kifâyeti'l-muhtâc*, thk. Mâriye Dâdî (Rabat: el-Cem'iyetü'l-Mağribiyye li't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 2009), 547.

⁶⁷ Tinbüktî, *Neylû'l-ibtihâc*, 607.

⁶⁸ Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Mücâhidî el-Eyyûbî el-Hamevî İbnü's-Şemmâ', *Şerhu'l-Burhâniyye* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1641).

⁶⁹ Ferağ kaydı: "Asıl nüshanın ferağ kaydı çarşamba günü sabahında 25 Cemâziyelevvel 884'tü. Bu varakların kâtibi der ki, enceze temamu nüsha Muharrem ayında 1025'te yazıldı." Bkz. Ebû Osmân Saîd b. Muhammed el-Ukbânî, *Şerhu'l-ʿAḳāʿidi'l-burhâniyye li'l-İmâm Ebî ʿUṣmân Saʿîd b. Ebî ʿAbdillâh Muhammed el-Ukbânî* (İstanbul: İbrahim Hakkı Konyalı, KYE223, 449), 87a.

⁷⁰ Ferağ kaydı: Asıl nüshanın nasihi müstensihisi?????; "Perşembe günü Cemâziyelâhîr 884'te yazıldı. Yazan el-Hâc Ali b. Yahyâ el-Bâhî." Bu nüshanın istinsahı ise "Belgrad'da Muharrem'in sonlarında 1025'te tamamlandı." Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ensârî el-Endelüsî el-İşbîlî et-Tâzî el-Haffâf, *Şerhu'l-ʿAḳāʿidi'l-burhâniyye li-Ebî Bekr Muhammed b. Ebî'l-Abbâs b. Ahmed b. ʿAbdillâh b. Ahmed el-Ensârî el-İşbîlî el-Haffâf* (İstanbul: İbrahim Hakkı Konyalı, KYE223, 450), 143a.

coğrafyalarında yaygınlık kazanan Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*'i, Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin *el-'Aķidetü't-t-Ṭahâviyye*'si, Ömer en-Neseî'nin *'Aķide*'si gibi örneklere benzer biçimde bir “şerh geleneği”nin ana metnini teşkil ettiği görülmektedir. *el-Burhâniyye* üzerine bilinen ilk şerh, Abdülhak es-Sekûnî ile birlikte Selâlicî'nin en önde gelen öğrencilerinden birisi olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Abdülkerim el-Kettânî el-Fendelâvî'nin (ö. 596/1199) *Şerhu'l-'Aķidetü'l-burhâniyye*'sidir. İbnü'l-Kettânî'nin günümüze ulaşmayan bu şerhi telif ettiğine dair ilk kayıt bir başka şârih olan Yefrenî'de geçmektedir.⁷¹ Onun yanı sıra Cezûlî ve Garbî⁷² gibi şârihlerin bizzat söz konusu şerhi görüldüklerine dair veriler ve iktibasları⁷³ eserin aidiyetini kesinleştirmektedir. İbnü'l-Kettânî'nin, ömrünün büyük kısmını Fas'ta *el-İrşâd* ve *el-'Aķidetü'l-burhâniyye* okutarak geçirmiş olması⁷⁴ bu şerhin telifini destekleyen bir diğer husustur.

İslahçı kimliğiyle ön plana çıkan âlim ve sufi Ebû Muhammed Abdullah el-Hebtî'nin (ö. 963/1485) ahvâl risâlesinde, Eş'arî kelâmcı ve Mâlikî fakih Ebû Mehdî İsâ es-Süktânî'nin (ö. 1062/1652) ise Senûsî'nin *Şerhu Ümmi'l-berâhîn*'i üzerine *Hâşiye*'sinde Ruaynî nisbeli bir şahsa nispet ettikleri *Şerhu'l-Burhâniyye*,⁷⁵ kuvvetli ihtimalle kelâmcılığı ile tanınan Muhammed b. Abdurrahman er-Ruaynî es-Sarakustî'ye (ö. 598/1201) aittir.⁷⁶ Bu durumda İbnü'l-Kettânî şerhi ile birlikte ilk şerhlerden birini teşkil etmektedir. Hebtî ve Süktânî'nin eserden bahsedip iktibaslarda bulunmalarının yanında, Moritanyalı âlim Muhammed b. Muhtâr el-Yedâlî'nin de (ö. 1166/1753) *Ferâ'idü'l-fevâ'id* isimli eserinin girişinde kaynaklarından birisi olarak Ruaynî'nin *Şerh*'ini zikretmesi,⁷⁷ 10./16. ve 11./17. yüzyıllarda bu şerhin dolaşım kazandığı ve değer gördüğüne işaret etmektedir.

Selâlicî'nin asrını takip eden 7./13. yüzyıl da yoğun şerh faaliyetine tanıklık etmiştir. Ebû'l-Kâsım (Ebû Abdullah) Muhammed b. Abdullah b. Hasen İbnü'z-Zik ez-Zerhûnî el-Fâsî'nin (ö. 612/1215'ten sonra) günümüze ulaşmayan şerhinin varlığından,

⁷¹ Yefrenî, *el-Mebâhişü'l-'akliyye*, 1/182.

⁷² İkrâm Bul'îş, “Garbî” nisbeli üç farklı *el-Burhâniyye* şârihinden söz etmektedir. Bunlar; Ebû Sâlim Şeyh eş-Şerîf el-İmrânî el-Garbî, Ebû Muhammed Abdülhak eş-Şeyh eş-Şerîf el-İmrânî el-Garbî ve eş-Şerîf el-Garbî el-İmrânî'dir. Günümüze ulaşan ve İkrâm Bul'îş tarafından tahkik edilen *el-Burhâniyye* şerhi son zikredilen eş-Şerîf el-Garbî el-İmrânî'nin telifidir. Bkz. İkrâm Bul'îş, *Huḍûru'l-Burhâniyye li's-Selâlicî fi'd-dersî'l-'aķadî el-Mağribî ilâ ḥudûdî'l-ķarnî'l-'âşir el-hicrî* (Rabat - Titvan: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ - Merkezü Ebi'l-Hasen el-Eş'arî li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsî'l-Akadiyye, 2023), 126.

⁷³ Garbî, *Şerhu'l-Burhâniyye li's-Şerîf el-İmrânî el-Garbî*, 1/278; Simlâlî, *Takyîdü'l-beyân*, 116, 178.

⁷⁴ Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 210.

⁷⁵ Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 63; İhnâne, *Teṭavvuru'l-mezhebi'l-Eş'arî fi'l-Ġarbi'l-İslâmî*, 243.

⁷⁶ Ebû Mehdî İsâ es-Süktânî, *Hâşiye 'alâ Şerhi Ümmi'l-berâhîn*, thk. el-Hasen b. el-Hüseyn İd Saîd el-Hamîdî es-Süktânî es-Sûsî, ts., 180.

⁷⁷ Velel Hamîna - Muhammedin Velel Seydî Muhammed, “el-Eş'ariyye fi Mûrîtânâ: eş-Şeyh Muhammed el-Yedâlî nemûzec^{em}”, *Mecelletü'l-'ulemâ'i'l-Efârîka* 2 (2020), 120.

sonraki dönem bir şârih olan Garbî'nin⁷⁸ ve kimliği meçhul bir *el-Burhâniyye* şârihinin⁷⁹ doğrudan iktibasta bulunmaları ile haberdar olunabilmektedir.

Aynı dönemde yaşayan Şâfiî fakihî ve cedel âlimi Ebü'l-İzz Muzaffer b. Abdullah b. Ali Takıyyüddin el-Mukterah'a (ö. 612/1215) nispet edilen *Şerhu'l-Akîdeti'l-burhâniyye ve'l-fuşûli'l-îmâniyye* matbudur. Hz. Peygamber'in mucizeleri bağlamında Kur'an'ın i'câzından bahsederken "şu anda Kur'an'ın nüzul zamanından sonraki yedinci yüz[yıl] içindeyiz" beyanında bulunmasından⁸⁰ hareketle, eserin, müellifin son eserlerinden birisi olduğunu söylemek mümkündür. Selâlicî ile Takıyyüddin el-Mukterah'ın vefat tarihlerinin birbirine yakınlığının yanı sıra söz konusu *el-Burhâniyye* şerhi ile Mukterah'a aidiyeti kesin olan *Şerhu'l-İrşâd*'ın muhtevası ile dil ve üslup özelliklerinin farklılığı sebebiyle bu şerhin ona aidiyetinin şüpheli olduğu, 7./13. yüzyılda yaşamış başka bir Mağribli müellife ait olabileceği iddia edilmişse de⁸¹ Mukterah'ın bu eserde kendisine aidiyeti kesin olan *el-İrşâd* şerhine "*Kifâyetü tâlibi 'ilmi'l-keîlâm fî şerhi'l-İrşâd li'l-îmâm* isimli kitabımızda bunun yanlışlığına dair delilleri ortaya koyduk" şeklinde açık atıf yapması,⁸² *el-Burhâniyye* şerhinin de ona ait olduğunun göstergesidir.

Selâlicî'nin talebesi İbnü'l-Kettânî'nin öğrencilerinden olan ve ondan *el-Burhâniyye*'yi defalarca okuduğunu kendisi beyan eden Tunuslu Mâlikî âlim İbn Bezîze'nin şerhi günümüze ulaşmamış olmakla birlikte sonraki şerhlerden ondan yapılan iktibaslar derlenebilmektedir.⁸³ Yine bu yüzyılın âlimlerinden Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Haffâf'ın özel bir isimlendirmede bulunmadığı şerhi, *Şerhu'l-Akîdeti'l-burhâniyye* adlı muhtelif nüshalarla kayıtlıdır. Bir yazma nüsha üzerindeki isimlendirmeye binaen *İzâhu'l-Akîdeti'l-burhâniyye* olarak da kaydedilmiştir.⁸⁴ Millet

⁷⁸ Garbî, *Şerhu'l-Burhâniyye li's-Şerîf el-İmrânî el-Garbî*, 1/387, 425, 456; 2/520, 552.

⁷⁹ *Şerhu 'Akîdeti's-Selâlicî* (Fas: Hizânetü'l-Karaviyyîn, 710), 16b, 17a, 25b, 34a.

⁸⁰ Ebu'l-İzz Takıyyüddin Muzaffer b. Abdillâh b. Ali el-Ensârî el-Ezdî el-Mısırî eş-Şâfiî el-Mukterah, *Şerhu'l-Akîdeti'l-burhâniyye ve'l-fuşûli'l-îmâniyye*, thk. Nizâr Hammâdî (Hollanda: Menşûrâtü Mektebeti's-Sünne, 2009), 133.

⁸¹ Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 65.

⁸² Mukterah, *Şerhu'l-Akîdeti'l-burhâniyye ve'l-fuşûli'l-îmâniyye*, 90.

⁸³ Örneğin kevn arazlarının, cevherin hudûsuna delâlet etmesi hususunda, Yefrenî onun eserinden alıntılar yapar; Yefrenî, *el-Mebâhişü'l-aqliyye*, 2/725.) İbn Bezîze burada "Selâlicî'nin delil ile kendisine işaret ettiği şeyin tespiti şudur ki; cevherlerin varlığı arazların varlığı ile zorunlu olarak ilişkilidir. Selâlicî arazların hudûsuna ilişkin delilleri getirmiştir. Hâdis olanla zorunlu ilişki içerisinde olanın kendisi de hâdistir" demiştir. Yine Garbî de Selâlicî'nin âlem tanımındaki "O'nun zatının sıfatları dışında kalan" ifadesine İbn Bezîze tarafından yöneltilen itirazları zikretmektedir; Garbî, *Şerhu'l-Burhâniyye li's-Şerîf el-İmrânî el-Garbî*, 1/385.

⁸⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfi'z-zunûn*, 2/1158; Babanzâde İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. M. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/155; Cemil b. Mustafa b. Muhammed Hâfız İbnü'l-Azm, *es-Sırru'l-maşûn zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn*, thk. Selim Yûsuf (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002), 213.

Kütüphanesi'nde de *Şerhu'l-Akâ'idî'l-burhâniyye fî uşûlî'd-diyânât ve 'ilmi'l-kelâm* adıyla kayıtlı ve 884/1479 istinsah tarihli bir nüshası bulunmaktadır.⁸⁵ Büyük ölçüde ana metnin tertibini takip ederek bir tür talik tarzında kaleme alınmış olan eserin, *Şerhu'l-Akîdeti'l-burhâniyye* adıyla iki farklı neşri yapılmıştır.⁸⁶

Takip eden yüzyılda, Mâlikî fakihî ve kelâmcı Ebü'l-Hasen Ali b. Abdurrahman el-Yefrenî (ö. 734/1334), *el-Akîdetü'l-burhâniyye*'nin en ihatalı şerhi kabul edilen *el-Mebâhişü'l-aqliyye fî şerhi me'ânî'l-Akîdeti'l-burhâniyye*'yi kaleme almıştır. Muvahhidler döneminin ardından hâkim olan Merînîler'in tıpkı onlar gibi Eş'arî akidesini koruyup yaygınlaştırmaya yönelik çabaları eserin telifine zemin hazırlamış, müellifin ifadesiyle "dönemindeki insanların *el-Akîdetü'l-burhâniyye* ile yoğun biçimde ilgilendiklerini görünce, her seviyeden talebe için bunun anlaşılmasını kolaylaştırma amacıyla" telif edilmiştir.⁸⁷ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Bâkılânî, İbn Fûrek, Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Âmidî (ö. 631/1233), İbn Sînâ (ö. 428/1037), Zemahşerî (ö. 538/1144), Şehâbeddin el-Karâfî (ö. 684/1285) gibi klasik müelliflerin eserleri yanında, *el-İrşâd* ve *el-Akîdetü'l-burhâniyye* şerhleri ve kendi fikir coğrafyasına mensup İbnü't-Tilimsânî (ö. 658/1260),⁸⁸ Turtûşî (ö. 520/1126),⁸⁹ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), Ebü'l-Kâsım er-Rabâ'î (ö. 460/1067) gibi isimlerin teliflerinin aralarında bulunduğu geniş ölçekli kaynaklara dayanmaktadır. Bunlar içerisinde Fahreddin er-Râzî'nin eserlerinin önemli yer tutması sebebiyle, daha önceki şârihlerde rastlanmayan felsefî meseleleri de konu edinmek suretiyle onlardan temayüz etmiştir. Yefrenî şerhi, Ebû İmrân Mûsâ b. Muhammed el-Cezûlî (ö. 10./16. yy.) tarafından ihtisar edilmiştir.⁹⁰ Bu ihtisar yeni bir düzenleme ve inşa mahiyetinde değil, büyük ölçüde şerhteki bazı ayrıntıların hazfi ve bazı meselelerin birleştirilerek özetlenmesi tarzındadır.

8.-9./14.-15. yüzyıllarda, Tilimsanlı Mâlikî fakihî ve çok yönlü âlim Ebû Osman Saîd b. Muhammed el-Ukbânî, Salâhaddîn-i Eyyûbî'nin soyundan gelen bir Şâfiî âlim ve sûfî olan İbnü's-Şemmâ' el-Hamevî ile Sûslu âlim Abdurrahman b. Süleyman el-Kerrâmî es-Simlâlî'nin (ö. 882/1477'den önce) şerhleri kaleme alınmıştır. Merînî hükümdarı Ebû 'Înân el-Merînî'nin sarayında ilmî müşavirlik görevini üstlenen Ukbânî, çeşitli eserler

⁸⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ensârî el-Endelüsî el-İşbîlî et-Tâzî el-Haffâf, *Şerhu'l-Akâ'idî'l-burhâniyye fî uşûlî'd-diyânât ve 'ilmi'l-kelâm* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 2150), 40a-92a.

⁸⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ensârî el-Endelüsî el-İşbîlî et-Tâzî el-Haffâf, *el-Akîdetü'l-burhâniyye li-'Uşmân es-Selâlicî t. 564 h. bi-şerhi Ebî Bekr el-Haffâf el-Ensârî et-Tâzî (k 7 h.): Dirâse ve tahkîk*, thk. Muhammed Cemâl (Huneyfira: Verrâkatü Âyet Harrâr li't-Tibâa ve'l-Hidemât, 2016).

⁸⁷ Yefrenî, *el-Mebâhişü'l-aqliyye*, 1/178.

⁸⁸ Ebû Muhammed Şerefeddîn Abdillâh b. Muhammed b. Ali İbnü't-Tilimsânî el-Fihri el-Mısırî.

⁸⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihri et-Turtûşî.

⁹⁰ Ebû İmrân Mûsâ b. Muhammed el-Cezûlî, *Muhtaşaru'l-Mebâhişî'l-aqliyye li'l-Yefrenî*, el-Mektebetü'l-Hâssâ li Ahmed Benî'îş.

üzerine kaleme aldığı çok sayıda şerh ile dikkat çekmektedir.⁹¹ Şerh yazdığı eserlerden biri de *el-Burhâniyye*'dir. Ukbânî'nin bu esere yazdığı şerh, doğrudan *el-Burhâniyye* metni ile başlamakta, eserin tam metnine giriş kısmında yer verilmektedir. Ardından şârih, metni bölüm bölüm ele alarak açıklamalarına geçmektedir. Şerh, genel itibariyle temel düzeyde bir açıklama mahiyetindedir. Kelâmî görüşlerin aktarımında ise genellikle görüş sahiplerinin isimleri zikredilmemektedir. Ayrıca, eserde imâmet konusuna dair herhangi bir bahis bulunmamaktadır. İbnü's-Şemmâ tarafından kaleme alınan küçük hacimli şerh ise, Doğu İslâm coğrafyasında yazılmış olması bakımından diğer şerhlerden ayrılmaktadır. Bununla birlikte, Ubbâdî'nin şerhinde de müşahede edilen tasavvufî yönelimli üslup ve ifadelere burada da yer yer rastlanması, eserin dikkat çeken bir diğer yönünü teşkil etmektedir.⁹² Simlâlî, öğrencilerinin talebi üzerine yazdığını belirttiği eserin başında ismini *Takyîdü'l-beyân li-me'ânî mesâ'ili'l-Burhân* olarak kaydetmektedir.⁹³ Eser, Fas'taki Sûs bölgesinde kelâm alanında ilk kaleme alınan eserlerden birisidir ve bölge halkının sonraki dönemde kelâm tahsili ve çalışmalarına yönelmesine zemin teşkil etmiştir.⁹⁴ Sûfi temayüllerin izlenebildiği ve yer yer lugavî tahlillere de yer veren eserin yetkin bir şerh olduğunu söylemek güçtür.

10./16. yüzyıl âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Garbî'ye (10./16. yüzyılın ortalarında hayatta) ait şerh *el-Burhâniyye*'nin en geniş şerhlerinden birisidir. Hakkında talebesi Medyûnî'nin verdiği "el-fakîh el-fâzıl el-usûlî el-mukri' ez-zâhid el-verî'" tanımlamasından başka bilgi olmayan Garbî'den talebeleri *el-Burhâniyye*'yi şerh etmesini talep etmişler, kendisini tedris ve ibadete hasrettiği için bu talebe olumlu cevap verememiştir. Şerhin başındaki beyanına göre talebesi Medyûnî, hocasının *el-Burhâniyye*'yi okuttuğu derslerdeki beyanlarını kayda geçirmek ve cem etmek için izin istemiş, böylelikle şerh ortaya çıkmıştır.⁹⁵ Medyûnî'nin kimliği hakkında da kesin bilgi

⁹¹ Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühül-Eş'ariyye*, 237; Tinbüktî, *Neylül-ibtihâc*, 189; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed eş-Şerîf İbn Meryem el-Medyûnî et-Tilimsânî, *el-Bustân fî zikri'l-'ulemâ' ve'l-evliyâ' bi-Tilimsân*, thk. Muhammed İbn Ebû Şeneb (Cezayir: el-Matbaatü's-Seâlibiyye, 1908), 106.

⁹² Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Mücâhidî el-Eyyûbî el-Hamevî İbnü's-Şemmâ, *Şerhu'l-'Aķidetil-burhâniyye ve'l-fuşûlil-îmâniyye*, thk. Ebû Muhammed İbrâhim Yahyâ et-Tîfî (Beyrut - İrbid: Dâru'r-Reyâhîn - Dâru Rikâz, 2021).

⁹³ Rabat'ta Haseniyye Kütüphanesi'nde yazma hâlinde bulunan eserin (bkz. Abdurrahman b. Süleyman el-Kerrâmî es-Sûsî es-Simlâlî, *Takyîdü'l-beyân li-me'ânî mesâ'ili'l-Burhân*, Hizânetü'l-Haseniyye, 9465.) iki farklı neşri yapılmıştır: Abdurrahman b. Süleyman el-Kerrâmî es-Sûsî es-Simlâlî, *Takyîdü'l-beyân li-me'ânî mesâ'ili'l-Burhân*, thk. Ahmed Ârif İbn Zülkifl (Dârülbeyzâ: Câmiatü'l-Hasen es-Sânî, 2014); Abdurrahman b. Süleyman el-Kerrâmî es-Sûsî es-Simlâlî, *Takyîdü'l-beyân li-me'ânî mesâ'ili'l-Burhân*, thk. el-Cîlâlî b. Muhammed Kaddûrî (Kahire: Dâru'l-Kelime, 2022).

⁹⁴ Muhammed el-Muhtâr es-Sûsî, *Sûsü'l-âlime* (Rabat: y.y., 1960), 44.

⁹⁵ Garbî, *Şerhu'l-Burhâniyye li's-Şerîf el-İmrânî el-Garbî*, 1/225.

bulunmamakla birlikte, İbn Meryem'in "Muhammed b. Abdullah (Abdurrahman) el-Medyûnî" kaydıyla kısa hâl tercümesini verdiği, aklî ve naklî ilimlerde behre sahibi olduğunu ve 960/1553'ten sonra vefat ettiğini belirttiği⁹⁶ kişi olması kuvvetle muhtemeldir. Selâlicî'nin talebesi İbn Mü'min'in kayıp bir eserinden nakille Selâlicî'nin hayatı ve şahsiyeti hakkında verdiği, başka kaynaklarda ulaşılamayan bilgiler bu şerhi ayrıcalıklı kılmaktadır. Kelâm sahasında özellikle Senûsî, İbn Tûmert, Zevâvî gibi isimlerin eserleri üzerine yoğunlaşılan Sa'dîler dönemine (slt. 1511/1659) ait olan eser, geç bir dönemde *el-Burhâniyye*'nin varlık ve etkinliğinin sürdüğünü göstermektedir. İbn Bezîze, Haffâf, İbnü'l-Kettânî, Yefrenî gibi *el-Burhâniyye* şerhleri, Râzî, Cüveynî, Bâkılânî, Gazzâlî, İbn Fûrek, Mâzerî, Âmidî, Karâfî, Ebû Bekr İbnü'l-Arabî gibi Eş'arî müelliflerin eserlerinin yanında İbn Dehhâk (ö. 611/1214), Takıyyüddin el-Mukterah ve Şerif Ebû Zekerıyyâ'nın *el-İrşâd* şerhlerine, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Ebû İmrân el-Fâsî (ö. 430/1039), Muhâsibî (ö. 243/857), Kuşeyrî (ö. 465/1072), İbn Hanbel (ö. 241/855), İbn Rüşd (ö. 520/1126) gibi çok geniş yelpazedeki isimlerin eserlerine dayanması ve bunlara atıf yapması bir diğer önemli yönüdür.

Hakkında bilgiye ulaşılamayan Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Ubbâdî'nin yazma hâlinde günümüze ulaşan şerhindeki bazı övgü ifadelerinden hareketle, onun Uk-bânî'nin talebesi olması muhtemel görünmektedir. "*el-Burhâniyye*'nin kapalı kalan yönlerinin izahının kendisinden talep edilmesi" üzerine bu şerhi kaleme aldığını belirtmektedir. Eserin dîbâcesinde Selâlicî'yi "el-fakîh el-allâme el-velî" olarak tanımlamasının yanında, Medyeniyye tarikatının kurucusu sûfî Ebû Medyen Şuayb b. Hüseyin el-Ensârî (ö. 594/1198) hakkında kullandığı ifadelerden,⁹⁷ müellifin sûfî temayüllerinin kuvvetli olduğu anlaşılmaktadır. Yine kimliği hakkında bilgi bulunmayan Cedmîvî nisbeli bir âlimin günümüze ulaşmayan eserinin varlığı, Abdullah el-Hebtî'nin ahvâl risâlesinde onun *Şerhu'l-Burhâniyye*'sinden bahsederek uzun bir iktibas yapmasıyla bilinmektedir. Bu

⁹⁶ İbn Meryem, *el-Bustân*, 280.

⁹⁷ Yefrenî, *el-Mebâhişü'l-'akliyye*, 2017, 1/49; Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Ubbâdî, *Şerhu'l-Burhâniyye ve'l-fuşûlî'l-îmâniyye* (Rabat: Hizânetü Müesseseti Allâl el-Fâsî, 165), 1b.: Ve işte, senin bana velî, kutup, arif ve şeyhlerin şeyhi olan zâtın, yani kullara kerametinin görüldüğü ve havuzunun ziyarete açık olduğu mezarı başında; Allah'ın bereketinden bizi faydalandırmasını ve komşuluğundan bizi yararlandırmasını dilediğimiz Ebû Medyen Şuayb b. Hasen el-Endelüsî'nin (Allah onun bereketiyle bizi faydalandırsın) yanındayken, *Burhâniyye*'nin fasıllarına dair kilitleri çözecek bir şerh yazmamı istediğinde, bu isteğine cevap verdim. Bu çalışmada, Allah'tan bol ecir ve güzel bir sonuç umuyorum. Ayrıca, bu şerhte aktardığım her şeyi tahkik etme hususunda gayretli olmanı tavsiye ederim. Çünkü bu hususta muhakkiklerin yolunu izleyerek, bu alanda güvenilen imamların görüşlerine dayandım. Bununla birlikte, kendi eksikliğimin ve çağdaşlarım arasında yetersizliğimin farkındayım. Zira sermayem az, iyi olan ise kardeşlerin desteğinden beklenmektedir. Şeyh Ebû Medyen (Allah ondan razı olsun) şöyle buyurmuştur: "İnsanların üzerinde yükselme arzusu, düşüşün sebebidir." Allah bu kitapla Müslümanlar'a fayda sağlasın ve *Burhâniyye*, bu vesileyle insanların işine yarayan bir eser hâline gelsin. İşte ben işimi Allah'a havale ettim ve tüm durumlarımda O'na tevekkül ettim.

iktibastan, müellifin, ahvâl konusunda Mu'tezile ile Eş'ariyye arasında ve bizzat Eş'ariyye içindeki ihtilaflara vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Metinde Âmidî'den alıntı yapması, Cedmîvî'nin 7./13. yüzyıl ile 10./16. yüzyıl arasında yaşadığını göstermektedir; zira ondan iktibasta bulunan Hebtî'nin 963/1556'da vefat ettiği bilinmektedir.

Bu eserlerin yanında, mevcut verilerden hareketle müellifini tespit imkânı olmayan bir yazma nüsha hâlinde günümüze ulaşan bir *el-Burhâniyye* şerhi de bulunmaktadır. Her ne kadar bu şerhin bizzat Selâlicî'ye ait olabileceği iddia edilmişse de⁹⁸ eserde İbn Dehhâk, Şehâbeddin Karâfî, İbn Bezîze, Haffâf gibi Selâlicî'den sonra yaşamış müelliflere atıflar yapılması ona ait olmadığını göstermektedir. Müellif hakkında bir bilgiye ulaşılmasa da neredeyse ihtisar denebilecek derecede Medyûnî'nin ifadelerini ve üslubunu takip etmesi sebebiyle, Garbî ve Medyûnî ile irtibatlı olduğunu söylemek mümkündür. Binaenaleyh bu şerh ya belli noktalarda çıkarma ve ilaveler şeklinde bir tasarrufla Medyûnî şerhinin bir ihtisarıdır ya da müellif, Medyûnî'nin halka arkadaşısıdır ve tıpkı onun gibi Garbî'nin imlasını kendi tasarruflarıyla cem edip şerhini oluşturmuştur.⁹⁹

el-Akîdetü'l-burhâniyye'nin bilinen en geç tarihli şerhi Sudanlı âlim Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî'ye (ö. 1032/1622) aittir. Her ne kadar kendisi buna dair açık bir beyanda bulunmasa ve Tinbüktî'nin hâl tercümesini yazanlar ona ait bir şerhe işaret etmeseler de talebesi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, hocasının ona bizzat el yazısıyla bazı eserlerine dair icazet verdiğini belirtir ve bu eserler arasında "Selâlicî'nin *el-Akîdetü'l-burhâniyye*'sinin tamamlamadığı şerhi"ni de zikreder.¹⁰⁰

el-Akîdetü'l-burhâniyye üzerine bu şerh ve ihtisar çalışmalarından başka iki farklı nazmı da bulunmaktadır. Bunlardan birincisinde nâzımın adı zikredilmemektedir ve mevcut nüshanın başından bir kısım eksik durumdadır.¹⁰¹ Diğer nazım ise Ebû Muhammed el-Hebtî'ye ait olup matbudur. Hebtî'nin nazmı *el-Burhâniyye*'nin konularının tümünü kapsamayıp sadece tabîyyât ve ilâhiyyât bahislerini muhtevidir. Ayrıca ana metinde bulunmayan bazı ilave bilgi ve bahisler de bulunmaktadır. Nazımda belli ölçüde Senûsî etkisi de görülmektedir. Bununla birlikte, Senûsî akaidinin hâkim olmaya başladığı bir dönemde *el-Burhâniyye*'nin etkisinin hâlâ sürdüğünü göstermesi açısından önem taşımaktadır.¹⁰²

Sonuç

Ebû Amr Osman es-Selâlicî'nin kaleme aldığı *el-Akîdetü'l-burhâniyye*, Mağrib bölgesinde Eş'arî kelâmının kurumsallaşmasında kritik bir eşik teşkil etmiştir. Selâlicî'nin

⁹⁸ Fâsî, *Fehresü mahtûâtî Hizâneti'l-Karaviyyîn*, 2/306.

⁹⁹ Yefrenî, *el-Mebâhişü'l-aqliyye*, 1/53-54.

¹⁰⁰ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Ravzatü'l-âsi'l-âtirati'l-enfâs fî zikri men lakitühû min a'lâmi'l-hazreteyn Merrâkûş ve Fâs* (Rabat: el-Matbaatü'l-Melikiyye, 1983), 305.

¹⁰¹ Yefrenî, *el-Mebâhişü'l-aqliyye*, 1/57.

¹⁰² Bahtî, *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye*, 102-103.

eseri, fûrû'îl-fıkhın hâkim olduğu Murâbıtlar döneminden, usûlû'd-dînin öne çıktığı Muvahhidler dönemine geçiş gibi tarihsel açıdan hassas ve dönüştürücü bir süreçte yazılmıştır. Bu bakımdan eser, yalnızca itikadî bir metin değil, tarihî bir dönüm noktası olarak da görülebilir.

Eserin telif gerekçesi, sıradan bir müderris faaliyetinin ötesindedir. Nitekim talebesi Hayrûne'nin şahsî talebi üzerine kaleme alınan metin, kısa sürede bölgenin itikadî haritasını etkileyen bir metne dönüşmüştür. Selâlicî bu risâlede, Cüveynî'nin *el-İrşâd*'ının sistematığına ve epistemolojik zeminine bağlı kalarak, Eş'arî akaidini vecîz biçimde sistemleştirmiş; bölgede Senûsî metinlerinin tedavüle girmesine kadar Mağrib Eş'arîliği'nde bir otorite hâline gelmiştir. Eser, Meşrik coğrafyasındaki 'Aķā'idü'n-Neseffî veya *el-'Aķidetü't-Ṭahâviyye* gibi, Karaviyyî Medresesi başta olmak üzere bölgedeki medreselerde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuş; etrafında gelişen şerh, ihtisar ve nazım çalışmaları sayesinde bölgede bir şerh geleneğinin kurucu metinlerinden olmuştur. Bu gelenek içerisinde sûfî temayülleri olan şârihlerin bulunması, Mağrib coğrafyasının kendine özgü kelâm, fıkıh ve tasavvufun mezceldiği bir düşünce dünyasını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu yönleriyle *el-'Aķidetü'l-burhâniyye* Mağrib İslâm düşüncesinin şekillenmesinde tarihî ve pedagojik açıdan vazgeçilmez bir rol üstlenmiştir.

Katki Beyanı Formu Statement of Contribution		
Yazarların Katkıları Authors Contributions:	Sorumlu Yazar Corresponding Author	İkinci Yazar Second Author
Çalışmanın Tasarlanması Conceiving the Study	%60	%40
Veri toplanması Data collection	%60	%40
Veri Analizi Data Analysis	%60	%40
Makalenin Yazımı Writing up	%60	%40
Makale Gönderimi ve Revizyonu Submission and Revision	%60	%40

Kaynakça

- Bağdâdî, Babanzâde İsmâil Paşa. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. M. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Bahtî, Cemal Allâl. *Uşmân es-Selâlicî ve mezhebiyyetühü'l-Eş'ariyye: Dirâse li-cânibⁱⁿ mine'l-fikri'l-kelâmî bi'l-Mağrib min hilâli'l-Burhâniyye ve şurûhihâ*. Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2005.

- Bedevî, Abdurrahman. *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1973.
- Besrûr, Abdürrezzak. "İbn Bezîze, Ebû Fâris 'Abdü'l-'azîz b. İbrâhîm", *Mevsû'atü'l-İlmî'l-'ulemâ' ve'l-üdebâ'i'l-'Arab ve'l-Müslimîn*. 3/414-417. Tunus - Beyrut: el-Munazzamatü'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm - Dâru'l-Cîl, 2012 - 2005.
- Bul'îş, İkrâm. *Huđûru'l-Burhâniyye li's-Selâlicî fi'd-dersi'l-'aḳadî el-Mağribî ilâ hudûdi'l-ḳarni'l-'âşir el-hicrî*. Rabat - Tıtvân: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ - Merkezü Ebi'l-Hasen el-Eş'arî li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Akadiyye, 2023.
- Cezûlî, Ebû İmrân Mûsâ b. Muhammed. *Muhtaşaru'l-Mebâhişî'l-'aḳliyye li'l-Yefrenî*. Tıtvân: el-Mektebetü'l-Hâssa li-Ahmed Benî'îş.
- Cezûlî, Ebû's-Şemh Muhammed b. Ali el-Yûlû. "Ebû 'Amr es-Selâlicî el-Fâsî (574 h.) şâhibü'l-'Aḳidetü'l-burhâniyye: Müceddidü'l-mezhebi'l-Eş'arî bi'l-Ġarbi'l-İslâmî fi'l-ḳarn 6 h." *Mevsû'atü'l-İlmî'l-'ulemâ' ve'l-üdebâ'i'l-'Arab ve'l-Müslimîn*. 1/524-525. Vehran - Beyrut: İbnü'n-Nedîm li'n-Neşr ve't-Tevzî - Dâru'r-Ravâfidî's-Sekâfiyye, 2017.
- Fâsî, Muhammed el-Âbid. *Fehresü maḥtûṭâtî Hizâneti'l-Ḳaraviyyîn*. 3 Cilt. Dârülbeyzâ - Rabat: Dâru'l-Kitâb - İfrîkiyâ eş-Şark, 1979.
- Garbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman en-Nâlî el-İmrânî. *Şerḥu'l-Burhâniyye li's-Şerîf el-İmrânî el-Ġarbî min taḳyîdi Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abdirrahmân el-Medyûnî*. thk. İkrâm Bul'îş. 2 Cilt. Rabat - Tıtvân: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ - Merkezü Ebi'l-Hasen el-Eş'arî li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Akadiyye, 2022.
- Haffâf, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ensârî el-Endelüsî el-İşbîlî et-Tâzî. *el-'Aḳidetü'l-burhâniyye li-'Uṣmân es-Selâlicî t. 564 h. bi-şerḥi Ebî Bekr el-Haffâf el-Ensârî et-Tâzî (ḳ 7 h.): Dirâse ve taḥḳîḳ*. thk. Muhammed Cemâl. Huneyfira: Verrâkatü Âyet Harrâr li't-Tibâa ve'l-Hidemât, 2016.
- Haffâf, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ensârî el-Endelüsî el-İşbîlî et-Tâzî. *Şerḥu'l-'Aḳâ'idü'l-burhâniyye fî uşûli'd-diyânât ve 'ilmi'l-ḳelâm*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 2150.
- Hamînâ, Veled - Muhammed, Muhammedin Veled Seydî. "el-Eş'ariyye fî Mûrîtânyâ: eş-Şeyḥ Muḥammed el-Yedâlî Nemûzec^{en}". *Mecelletü'l-'Ulemâ'i'l-Efâriḳa* 2 (2020), 101-128.
- Harputlu, Ahmet Selim. *Mağrib Eş'arîliği: Teşekkül Süreci*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024.
- Hebtî, Ebû Muhammed Abdillâh b. Muhammed. *Nazmü'l-'Aḳidetü'l-burhâniyye. el-'Aḳidetü'l-Burhâniyye li-'Uṣmân es-Selâlicî el-Fâsî (t. 574 h.) ve Nazmühâ li-'Abdillâh el-Hebtî el-Ġumârî et-Ṭancî (t. 963 h.)*. thk. Cemal Allâl el-Bahtî. Rabat - Tıtvân: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ - Merkezü Ebi'l-Hasen el-Eş'arî li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Akadiyye, 2020.
- Hudaykî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh el-Mânûzî es-Sûsî el-Cezûlî. *Ṭabaḳâtü'l-Huḍaykî*. thk. Ahmed Bûmezkû. 2 Cilt. Dârülbeyzâ: Matbaatü'n-Necâhi'l-Cedîde, 2006.
- İbn Âşir, Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Ahmed b. Alî el-Endelüsî el-Fâsî. *Metnü İbn 'Âşir el-müsemma bi'l-Mürşidi'l-mu'în 'ale'z-zarûrî min 'ulûmi'd-dîn*. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, ts.
- İbn Ebî Zer', Ebû'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ahmed el-Fâsî. *el-Enisü'l-muṭrib bi-ravzi'l-ḳırtâs fî aḥbârî mülûki'l-Mağrib ve târiḥi medîneti Fâs*. Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1972.

- İbn Ebî Zer', Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ahmed el-Fâsî. *ez-Zahîretü's-seniyye fî târihi'd-Devleti'l-Merîniyye*. Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1977.
- İbn Gâzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Osmânî el-Miknâsî. *Buğyetü't-tullâb fî şerhi Münyeti'l-hussâb*. Fes: y.y., 1899.
- İbn Meryem, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed eş-Şerîf el-Medyûnî et-Tilimsânî. *el-Bustân fî zikri'l-ulemâ' ve'l-evliyâ' bi-Tilimsân*. thk. Muhammed İbn Ebû Şeneb. Cezayir: el-Matbaatü's-Seâlibiyye, 1908.
- İbn Rüseyd, Ebû Abdillâh Muhibbüddin Muhammed b. Ömer el-Fihri es-Sebtî. *Mil'ül-aybe bi-mâ cümü'a bi-tûli'l-ğaybe fî'l-vicheti'l-vecîhe ile'l-Haremeyn Mekke ve Taybe*. thk. Muhammed el-Habîb İbnü'l-Hoca. 5 cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1982.
- İbnü'l-Ahmer, Ebü'l-Velîd İsmâîl b. Yûsuf b. Muhammed el-Kâim-Biemrillâh b. Ferec en-Nasrî. *Büyûtâtü Fâs el-kübrâ*. Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1972.
- İbnü'l-Azm, Cemil b. Mustafa b. Muhammed Hâfız. *es-Sırru'l-maşûn zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn*. thk. Selim Yûsuf. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Belensî el-Kudâî. *el-Mu'cem fî aşhâbi'l-Kâdî eş-Şadeî Ebî 'Alî Hüseyin b. Muhammed 594 h./1120 m*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. Kahire - Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî - Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1989.
- İbnü'l-Kâdî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed el-Miknâsî. *Cezvetü'l-iktibâs fî zikri men halle mine'l-a'lâm medînete Fâs*. 2 Cilt. Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1973.
- İbnü's-Şemmâ', Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Mücâhidî el-Eyyûbî el-Hamevî. *Şerhu'l-Burhâniyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1641.
- İbnü's-Şemmâ', Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Mücâhidî el-Eyyûbî el-Hamevî. *Şerhu'l-Akîdeti'l-burhâniyye ve'l-fuûlî'l-îmâniyye*. thk. Ebû Muhammed İbrâhim Yahyâ et-Tîti. Beyrut - İrbid: Dâru'r-Reyâhîn - Dâru Rikâz, 2021.
- İbnü'z-Zübeyr, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhim es-Sekafî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *Şilatü's-şıla*. thk. Celal el-Asyûtî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- İhnâne, Yûsuf. *Te'avvuru'l-mezhebi'l-Eş'arî fî'l-Ğarbi'l-İslâmî*. Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2003.
- Kâdirî, Muhammed b. Tayyib b. Abdüsselâm b. Tayyib. *el-İklîl ve't-tâc fî tezyîli Kifâyeti'l-muhtâc*. thk. Mâriye Dâdî. Rabat: el-Cem'iyyetü'l-Mağribiyye li't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 2009.
- Kalsâdî, Ebü'l-Hasen Ali el-Endelüsî. *Rihletü'l-Ğalşâdî*. thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân. Tunus: eş-Şeriketü't-Tûnisiyye li't-Tevzî, 1978.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdillâh. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. M. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1941.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. 15 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Kennûn, Abdullah. *Zikrayâtü meşâhîri ricâli'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, ts.

- Kettânî, Abdülhay b. Abdülkebîr. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-ısbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyehât ve'l-müselselat*. thk. İhsan Abbâs. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1982-1986.
- Kettânî, eş-Şerîf Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs. *Selvetü'l-enfâs ve muhâdeşetü'l-ekyâs bi-men ukbira mine'l-ulemâ' ve's-şulehâ' bi-Fâs*. thk. Abdullah Kâmil el-Kettânî vd. 4 cilt. Dârülbeyzâ: Dâru's-Sekâfe, 2004.
- Kılavuz, Ulvi Murat. *Kelâmda Kozmolojik Delil*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Madelung, Wilfred. "Ebu'l-Hüseyn Basrî'nin Tanrı'nın Varlığıyla İlgili Delili". çev. Veysel Kaya. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2010), 333-340.
- Makkarî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Ravzatü'l-âsi'l-âtirati'l-enfâs fî zikri men lakitühû min a'lâmi'l-hazretayn Merrâküş ve Fâs*. Rabat: el-Matbaatü'l-Melikiyye, 2. Basım, 1983.
- Mencûr, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Abdurrahman el-Miknâsî el-Fâsî. *Fihrisü Ahmed el-Mencûr*. thk. Muhammed Haccî. Rabat: Dâru'l-Mağrib, 1976.
- Merrâküşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik el-Ensârî. *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Sıla*. thk. Muhammed İbn Şerîfe. Rabat: Matbûâtü Akademiyeti'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1984.
- Merrâküşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülvâhid b. Ali et-Temîmî. *el-Mu'cib fî telhîşi ahbârî'l-Mağrib*. thk. Salahaddin el-Hevvârî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Mukterah, Ebû'l-İzz Takıyyüddin Muzaffer b. Abdillâh b. Ali el-Ensârî el-Ezdî el-Mısırî eş-Şâfiî. *Şerhu'l-Akîdeti'l-burhâniyye ve'l-fuşûli'l-îmâniyye*. thk. Nizâr Hammâdî. Hollanda: Menşûrâtü Mektebeti's-Sünne, 2009.
- Neccâr, Abdülmecîd. *el-Mehdî b. Tûmert Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Mağribî es-Sûsî: Hayâtühû ve ârâ'ühû ve şevratühû'l-fikriyye ve'l-ictimâ'iyye ve eşeruhû bi'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.
- Selâlicî, Ebû Amr Osman b. Abdillâh b. Aslûc. *el-Akîdetü'l-burhâniyye fî 'ilmi'l-ulûhiyye*. Rabat: el-Mektebetü'l-Vataniyye li'l-Memleketi'l-Mağribiyye, el-Hizânetü'l-Âmme, 2787.
- Simlâlî, Abbâs b. Muhammed b. Muhammed el-Kâdî et-Teâricî. *el-İ'lâm bi-men hâle Merrâküş ve Ağmât mine'l-a'lâm*. thk. Abdülvehhâb İbn Mansûr. 10 Cilt. Rabat: el-Matbaatü'l-Melikiyye, 2. Basım, 1993.
- Simlâlî, Abdurrahman b. Süleyman el-Kerrâmî es-Sûsî. *Takyîdü'l-beyân li-me'ânî mesâ'ili'l-Burhân*. thk. Ahmed Ârif İbn Zülkifl. Dârülbeyzâ: Câmiatü'l-Hasen es-Sânî, 2014.
- Simlâlî, Abdurrahman b. Süleyman el-Kerrâmî es-Sûsî. *Takyîdü'l-beyân li-me'ânî mesâ'ili'l-Burhân*. thk. el-Cîlâlî b. Muhammed Kaddûrî. Kahire: Dâru'l-Kelime, 2022.
- Simlâlî, Abdurrahman b. Süleyman el-Kerrâmî es-Sûsî. *Takyîdü'l-beyân li-me'ânî mesâ'ili'l-Burhân*. Rabat: Hizânetü'l-Haseniyye, 9465.
- Sûsî, Muhammed el-Muhtâr. *Sûsü'l-âlime*. Rabat: y.y., 1960.
- Süktânî, Ebû Mehdî İsâ. *Hâşiye 'alâ şerhi Ümmi'l-berâhîn*, thk. el-Hasen b. el-Hüseyn İd Saîd el-Hamîdî es-Süktânî es-Sûsî. yy. ts.
- Tâdilî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Yahyâ b. İsâ İbnü'z-Zeyyât. *et-Teşevvüf ilâ ricâli't-taşavvuf ve ahbâru Ebi'l-Abbâs es-Sebtî*. thk. Ahmed et-Tevfik. Rabat: Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmî'l-İnsâniyye, 1984.

- Tihâmî, İbrâhim. *el-Eş'ariyye fî'l-Mağrib*. Riyad: Dâru Kurtuba, 2006.
- Tinbüktî, Ebü'l-Abbâs Ahmed Bâbâ b. Ahmed es-Sanhâcî el-Mesûfî. *Neylû'l-ibtihâc bi-taṭrîzi'd-dîbâc*. thk. Abdülhamîd Abdullah el-Herrâme. Trablus: Dâru'l-Kâtib, 2. Basım, 2000.
- Türker, Ömer. "Eş'arî Kelâmında Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 19 (2008), 1-23.
- Ubbâdî, Ali b. Muhammed b. Ahmed. *Şerḥu'l-Burhâniyye ve'l-fuṣûli'l-îmâniyye*. Rabat: Hizânetü Müesseseti Allâl el-Fâsî, 165.
- Ulutaş, Yasin. *Muhammed İbn Tûmert ve Kelâmî Görüşleri*. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2021.
- Yavuz, Abdullah Ömer. "İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (Aralık 2017), 2069-2101.
- Yefrenî, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdirrahman et-Tancî. *el-Mebâhişü'l-aḳliyye fî şerḥi me'âni'l-Aḳîdeti'l-burhâniyye*. thk. Cemal Allâl el-Bahtî. 3 Cilt. Rabat - Tıtvân: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ - Merkezü Ebi'l-Hasen el-Eş'arî li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Akadiyye, 2017.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'âm: Kāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ'*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- Şerḥu 'Aḳîdeti's-Selâlicî. Rabat: Hizânetü'l-Karaviyyîn, 710.